

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai (IX)

AUGALAI BALŲ RELIGIJOJE IR MITOLOGIJOJE

Pranešimų santraukos

2016 m. balandžio 7–8 d.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Sudarė

Radvilė Racėnaitė
Daiva Vaitkevičienė

Redagavo

Danutė Giliasevičienė

Maketavo

Asta Skujytė-Razmienė

Viršelyje

Birutės Jasiūnaitės karpiniai

Konferencijos metu veiks Birutės Jasiūnaitės karpinių paroda

Parodos partneriai

Lietuvos nacionalinis muziejus
Ekspobalta

© Autoriai, 2016

© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016

RIMANTAS BALSYS
Klaipėdos universitetas

Dėl vestuvinio sodo pavidalo ir paskirties

Pranešime, remiantis lietuvių ir gretimų slavų tautų (rusų, baltarusių, lenkų, ukrainiečių), taip pat suomių, švedų etnografijos, tautosakos bei įvairiais antikiniai šaltiniai, siekiama atskleisti vestuvinio sodo ištakas, pasekti jo pavidalo ir simbolinių prasmų kaitą.

Apibendrinus XIX a. etnografinių aprašų duomenis, konstatuotina, kad XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje vyrauja du vestuvinio sodo pavidalai, esmingai besiskiriantys tiek savo forma, tiek medžiagomis, iš kurių jie padaryti, tai: a) puošta eglės viršūnė (šaka) arba jos imitacija; b) daugiakampis iš šiaudų.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios duomenimis, kaimyninėje Lenkijoje vestuvinis sodas (*różga weselna*) taip pat įvairuoja, tačiau čia, skirtingai nei Lietuvoje, nėra žinomi sodai, padaryti vien iš šiaudų (jie naudojami tik puošybai). Aptariamuoju laikotarpiu Lenkijoje paplitęs vestuvinis sodas, kurio pagrindas – pušies, eglės (balteglės), kiek rečiau – ąžuolo, obels, kriaušės viršūnė (šaka). Panašiai arba taip pat vestuvinis sodas ar jo atitikmuo XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje daromas ir daugelyje kitų slavų kraštų.

GIEDRĖ BUFIENĖ
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Žirnis prie kelio ir virkščių vainikas (erotinė simbolika lietuvių ir slavų paremijose)

Žirnis – vienas seniausių kultūrinių augalų. Jo reikšmingumą mitopoetiniame baltų ir slavų pasaulėvaizdyje rodo būdinga semantika (vaisingumas / erotiškumas, derlingumas, turtingumas), kuriai atskleisti būtini tarpžanriniai folkloro tyrimai. Mat žirnis – visas augalas, grūdai, ankštys, virkščios – ne tik figūruoja tautosakos tekstuose, bet nuo seniausių laikų mūsų protėviams buvo svarbus objektas ritualinėse ir maginėse praktikose, kalendoriniuose papročiuose.

Pranešime trumpai apžvelgsime kai kurias iš žirnio dalių, ypač davusias pagrindą rasti paremijoms. Nagrinsime dvi aktualias pasirinktai temai

posakių grupes. Pirmiausia – pluoštą lietuvių priežodžių ir frazeologizmų, mininčių *virksčių vainiką*, bei giminingus, dažnai išplėstus papildomais motyvais lenkų posakius. Kitą grupę paremijų, metaforiškai perteikiančių netoleruotus tradicinėje bendruomenėje erotinius santykius, sudaro keletas žirnio prie kelio motyvo vienijamų tipų (pvz.: *Gyvena kaip žirnis prie kelio; Žirnis prie kelio netarpsta; Nesėk žirnio prie kelio – visi skins; Pro žirnius visados tiesus kelias*). Identiško ar panašaus vaizdo atitikmenų turi slavų tautos: lenkai, rusai, baltarusiai, ukrainiečiai, čekai, sorbai. Lygindami giminingas patarles, aiškinsimės jų paplitimui ir semantikai įtakos turėjusius veiksnius, žirnio įvaizdžio paremijose ir kituose tautosakos žanruose erotinės simbolikos sąsajas.

VITA DŽEKČIORIŪTĖ-MEDEIŠIENĖ
Vilniaus universitetas

Mitinė grybų samprata lietuvių kultūroje

Grybai ir grybavimas lietuviams yra reikšminga gyvenimo dalis. Ypatinga grybavimo kaip kultūrinio reiškinių svarba atsiskleidžia tose vietovėse, kur grybavimas turi (ar turėjo) svarią ekonominę reikšmę ir yra tapęs žmonių pragyvenimo šaltiniu.

Pranešime glaustai pristatomi svarbiausi grybų ir grybavimo raiškos lietuvių kultūroje aspektai, apžvelgiama, kaip grybai vaizduojami lietuvių kalboje. Joje galima išskirti dvi priešingas su grybais susijusias reikšmių grupes, kurias lemia biologinės ir fizinės grybų savybės. Vienoje grupėje grybams priskiriamos neigiamos savybės (niekingumas, nuleipimas, nešvarumas, apsileidimas), kitoje – teigiamos (gausa, ko nors turėjimas).

Toliau trumpai bus kalbama, kaip mitinę pasaulėjautą išreiškiančiuose lietuvių tekstuose atsiskleidžia grybų kilmė. Grybai yra mitologizuojami dėl tam tikrų jų savybių: viena vertus, grybai panašūs į augalus (augimo, susibūrimų į grupes, fizinio nejudrumo aspektai), kita vertus, nuo augalų jie gerokai ir skiriasi (neturi šakų, lapų, žiedų, sėklų, greitai auga, yra išskirtinės formos). Aptariama grybų kaip mitinių būtybių samprata, atsispindinti lietuvių tikėjimuose; sakoma, esą šūkavimais grybus galima išbaidyti, grybai, kaip ir žmonės ar gyvūnai, gali miegoti, pasislėpti, žmogaus akies pamatyti, jie nebeauga. Grybų mitiškumas išryškėja ne tik tautosakoje, bet ir per ritualines elgesio formas, atsirandančias renkant grybus: „savųjų“ grybingų vietų turėjimą, jų išlaptinimą, netikėtai rastų grybų vietos slėpimą; tos pačios bendruomenės narių susvetimėjimą,

mandagumo normų nepaisymą grybaujant; maldelių kalbėjimą, kad kitąkart toje pačioje vietoje būtų rasta grybų; grybų tik į tam tikrą krepšį rinkimą; „grybų dalios“ turėjimą, jos neturėjimą ar atėmimą iš kito. Į grybavimą pranešime mėginama pažvelgti ne kaip į ekonominę naudą teikiančią veiklą, bet kaip į tam tikrus ritualinius veiksmus atskleidžiantį kultūrinį reiškinį.

AURELIJA GRITĖNIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Šermukšnio vaizdinys „Lietuvių kalbos žodyne“

Pranešime analizuojama, koks šermukšnio semantinis vaizdinys susiformavęs akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ tekste, kokios jo savybės šiame hipertekste išskyla kaip svarbiausios. Tiriamoji medžiaga – iš dvidešimties žodyno tomų išrinkti daugiau nei du šimtai iliustracinių sakinių su žodžiu *šermukšnis*. Pastebėta, kad dažniausiai kalbama apie šermukšnio regimuosius požymius (apibūdinama jo žiedų ir vaisių spalva, lapų forma ir kt.), taip pat šio medžio mitologines, maistines ir vaistines savybes.

BIRUTĖ JASIŪNAITĖ
Vilniaus universitetas

Floristiniai palyginimai lietuvių tarmėse ir tautosakos tekstuose

Pranešimo tikslas – apžvelgti lietuvių tarmėse ir tautosakos tekstuose palyginti gausiai vartojamus tradicinius palyginimus, į kuriuos įeina žydinčių augalų pavadinimai. Tokius frazeologinius junginius įprasta vadinti floristiniais. Anksčiau esu nagrinėjusi mūsų floristinius kreipinius, vartojamus grožinės literatūros tekstuose kaimo tematika, todėl buvo įdomu palyginti tautosakai ir tarminei šnekamajai kalbai, kurios ypatumus atspindi rašytojų klasikų išradingai perteikiami veikėjų dialogai, būdingus leksikos ir frazeologijos duomenis.

Šiam reikalui iš Klementinos Vosylytės parengto „Palyginimų žodyno“ (2014), „Lietuvių kalbos žodyno“ (1941–2002) elektroninės versijos ir dainuojamosios tautosakos (dainų, raudų) tekstų surinkta daugiau kaip

pustrečio šimto lyginamųjų frazeologinių junginių su minėtaisiais leksikos vienetais. Įvairiuose šaltiniuose rasta palyginimų su 23 skirtingų laukinių ir naminių augalų pavadinimais. Populiariausia iš jų pasirodė besanti *rūta*: su šiuo žodžiu rasta daugiau kaip 40 lyginamųjų konstrukcijų. Toliau pagal vartojimo palyginimuose dažnumą eina šie fitonimai: *lelija* (24 atvejai), *aguona* (23), *rožė* (22), *linas* (20). Kitokių žydinčių augalų pavadinimų, kaip antai: *dobilas*, *bijūnas*, *dagys*, *erškėtis* (*erškėtrožė*), *papartis*, *gvazdikas* (*nėgelka*), *radastas* ir pan., tiriamojoje medžiagoje pasitaikė rečiau. Ypač retai palyginimuose aptinkamos *šilagėlė*, *mėta*, *pinavija*.

Augalų pavadinimai palyginimuose dažniausiai vartojami kaip tam tikrų teigiamų žmogaus išvaizdos savybių, pirmiausia – grožio, skaistumo, grakštumo, jaunystės žavesio, etalonai. Jais apibūdinamos ir atskiros kūno dalys, be kurių patrauklumo mūsų etninėje kultūroje neįsivaizduojamas dailus žmogus: veidas, plaukai, akys. Pagrįstai galima teigti, kad mūsų tradicinis moters grožio etalonas sietinas pirmiausia su žydinčiais darželio augalais. Kadangi dauguma jų Lietuvoje auginami palyginti neseniai, tiktai kelis šimtmečius, ir turi dažniausiai skolintus pavadinimus (*rožė*, *rūta*, *lelija*, *bijūnas*, *gvazdikas*, *nėgelka* ir pan.), priskirtinus vadinamajai kultūrinei leksikai, neseni ir su jais susiję tradiciniai kalbos stereotipai.

Pastebėta tendencija kai kuriuos populiarius mūsų tautosakos augalus vertinti ambivalentiškai: jiems lyginamuosiuose frazeologizmuose priskiriama tiek teigiama, tiek neigiama konotacija. Ypač tai pasakytina apie ne tik estetinę, bet ir utilitarinę vertę turinčius arba tam tikromis neigiamomis ypatybėmis, pavyzdžiui, dygumu, pasižyminčius augalus: liną, griki, erškėtį. Fitonimams būdinga konotacija, siejimas su tam tikru objektu labai priklauso ir nuo žodžio gramatinės giminės: antai brolelis, bernelis, sūnelis nuolat lyginami su *bijūnu*, o mergaitė – jau su *pinavija*, svotai – su *gvazdikais*, bet mergelės – su *nėgelkėlėmis* ir pan. Augalai glaudžiai susiję ir su spalvų simbolika: raudona rožė, radastas tradiciškai simbolizuoja kraują, mirtį, lino pluoštas gali būti geltonos ar baltos (ypač turint omenyje šviesius plaukus), o žibuoklė arba rugiagėlė – mėlynos (pirmiausia akių) spalvos etalonas.

Vaistinių augalų naudojimas Kidulių valsčiuje

Pranešime pateikiami duomenys, surinkti Šakių rajono Kidulių ir Sudargo seniūnijose 2013 metais „Versmės“ leidyklos organizuotoje ekspedicijoje. Informacija surinkta pakalbinus 31 pateikėją, kurių amžius nuo 47 iki 91 metų. Kaip turintys gydomųjų savybių buvo paminėti 111-os rūšių augalai ir vienos rūšies kerpės. Vienas pateikėjas apibūdino iki 35 augalų rūšių.

Gydymui augaliniai preparatai buvo ruošiami labai įvairiai. Augalinė žaliava (žolė, žiedai ar lapai) dažniausiai būdavo užplikoma verdančiu vandeniu arba pavirinama. Pastebima, jog kai kurių augalų, pavyzdžiui, remunėlių (vaistinė ramunė – *Matricaria recutita*), skirtingu būdu paruošta arbata pasižymi ir skirtingu poveikiu. Šaknys, šakniastiebiai, vaisiai, stiebai ir žievė buvo paverdami arba užpilami degtine ar spiritu. Kartais lapus valgydavo šviežius – vienus ar su druska. Nuo virškinimo sutrikimų ar patrūkimo lapus ar šaknis kepdavo su plakta kiaušiniene ar senais lašiniai. Juodgalvėle (paprastoji juodgalvė – *Prunella vulgaris*) smilkydavo vaikus.

Daugiausia augalų – net 37 rūšys – buvo naudojama virškinamojo trakto ligoms gydyti. Iš jų populiariausi buvo metėlė (kartusis kietis – *Artemisia absinthium*), remunėlė, puplaiškis (trilapis pupalaiškis – *Menyanthes trifoliata*) ir totorka (balinis ajeras – *Acorus calamus*). Kvėpavimo takų ligos gydytos 25 rūšių augalais. Iš jų dažniausiai minėti liepukai, liepžiedžiai (mažalapės liepos – *Tilia cordata* – žiedai), čiobrelis (keturbriaunis čiobrelis – *Thymus pulegioides*), šalpusnis (ankstyvasis šalpusnis – *Tusilago farfara*) ir vosilka (rugiagėlė – *Centaureum cyanus*). Įvairūs sužalojimai buvo gydomi 19-os rūšių augalais, iš jų pats populiariausias – plačialapis gyslotis (*Plantago major*).

Iš viso buvo užrašyti 88 tarmiški augalų pavadinimai, iš kurių *ąsuoklis*, *gurgulžolė*, *kerokšlė*, *liktoriai*, *morstyžolė* ir *raugžolė* iki šiol nėra paminėti literatūroje. Dėl panašių savybių ar naudojimo net 13 tarmiškų vardų sutapo su oficialiai vartojamais kitų augalų vardais.

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Laumė ir augalijos vegetacija

Laumė baltų mitologijoje yra viena sudėtingiausių ir prieštaringiausių mitinių būtybių. Ji siejasi tiek su Žemės, tiek su Dangaus mitinėmis plotmėmis ir reiškiniams.

Pranešime bus kalbama apie laumės chtonišką prigimties pusę. Tipologiškai laumės sietinos su slavų *rusalkomis* (*русалки*), kurios buvo susijusios su mirusiųjų dvasiomis, žemės vandenimis, o funkcijomis – su augalijos vegetacija, žemės derlingumu. Laumė dėl kai kurių savo ypatumų – ryšio su augalija, ypač javais, jų augimo procesais ir derlingumu – būtų priskirtina vegetacijos dievybių tipui.

Viena iš vyraujančių, pripažintų žodžio *laumė* etimologijų sieja ją su „augimu“: **laumā* „laumė“ yra baltišką darinys iš ide. **laudh-mā* „tam tikra mitologinė būtybė“, kuris savo ruožtu kildinamas veikiausiai iš **laumā* „augimą skatinanti jėga“ < **laumās* „augimas“, t. y. laikytinas sufikso **mā* vediniu iš ide. **loudh-* / **leudh-* (**ludh-*) „augti, kilti“ (E. Fraenkelis, V. Mažiulis).

XVII a. rašytiniuose šaltiniuose lekšemos *laume* ir *ragana* pateikiamos kaip dvi tą pačią būtybę įvardijančios sąvokos. Ši tendencija reiškiasi ir tautosakoje. Priklausomai nuo vietovės, kai kuriais atvejais šios dvi būtybės painiojamos ar tapatinamos. Raganomis laumės dažnai vadinamos rytų Lietuvoje. Tikėjimuose apie žydinčius rugius raganos, dažnai identifikuojamos su laumėmis, atlikdavusios su rugių rasa arba jų žiedais tam tikrus maginius veiksmus. Tad raganos, kaip ir laumės, taip pat buvo siejamos su javais ir jų augimo procesais. Raganos per kai kuriuos javų brendimo etapus atliko jų gyvybinių galių reguliuotojų vaidmenį. Laumė ir aptariamo tipo ragana yra genetiškai ir funkcinio požiūriu artimos. Jas sieja ryšys su vegetacija, jos klestėjimo ir atsinaujinimo ciklais.

JURGITA MACIJAUŠKAITĖ-BONDA

Vytauto Didžiojo universitetas

Amalo vaizdinys lietuvių tradicinėje kultūroje

Amalas (*Viscum album*) – tai parazituojančias, nuodingas visžalis augalas, Lietuvoje daugiausia paplitęs Dzūkijos vakaruose ir Suvalkijoje. Jis aptinkamas liepose, beržuose, tuopose, obelyse ir kituose medžiuose. Skandinavams, keltams, anglosaksams amalas, arba, Jameso Frazerio žodžiais, „auksinė šaka“, buvo šventas, ypatingomis galiomis pasižymintis augalas, naudotas apeigose bei maginėje praktikoje. Su apsauginėmis galiomis susijęs paprotys amalą naudoti kaip Kalėdų papuošalą ir po juo bučiuotis ilgainiui išplito visoje Europoje. Kalėdiniu laikotarpiu žiniasklaidos dėka amalas kasmet prisimenamas ir Lietuvoje. Žinių apie amalo vietą mūsų kultūroje turime nedaug, iš esmės niekas šios temos dar nėra nagrinėjęs. Paminėtinas tik etnolingvistės Birutės Jasiūnaitės darbas, skirtas mitologinių personažų įrankių frazeologijoje analizei, kur šalia kitų vaizdinių trumpai aptariamas ir amalas kaip „laumės / raganos šluota“. Tai paskatino surinkti ir susisteminti dar daugiau duomenų apie šį nepaprastą augalą bei aptarti jo vaizdinį lietuvių tradicinėje kultūroje. Lietuvos kaime amalas geriau žinomas kaip *laumės*, *raganos*, rečiau – *velnio šluota*, kai kada aptinkamas ir *laumės rykštės* pavadinimas. Mažajoje Lietuvoje tikėta, jog amalai užaugdavę ant tų medžių šakų, ant kurių sėdėdavusios laumės. Keliose sakmėse iš Jono Basanavičiaus parengtų rinkinių amalas minimas kaip priemonė, padedanti atsiginti nuo laumių. Aiškinantis amalo vietą senojoje lietuvių pasaulėžiūroje bus remiamasi ir gausia lyginamąja medžiaga.

ELENA MATULIONIENĖ

Klaipėdos universitetas

Augaliniai motyvai delmonų puošyboje

Delmonas – plokščia, dažniausiai stačiakampio formos, atvira, iš audinio siūta rankinė, su viena ar dviem priekinėje dalyje viena ant kitos užsiūtomis kišenėlėmis (skyreliais). Ties juosmeniu parišamos ar kitaip dėvimos rankinės kaip tradicinės liaudiškos aprangos priedai aptinkamos ne tik Lietuvoje, Klaipėdos krašte, bet ir gretimose šalyse: Estijoje, Suomijoje, Švedijoje, Norvegijoje, Nyderlanduose, Rusijoje, Ukrainoje, Lenkijos bei Vokietijos paribyje.

Pranešime pristatomos Klaipėdos krašto lietuvininkų kostiumo detalės – delmono dekoru charakteristikos. Nagrinėjama ornamento struktūra, raštų elementai ir jų komponavimo būdai. Pateikiama natūralistiniu bei stilizuotu augaliniu ornamentu dekoruotų autentiškų XIX–XX a. pradžios delmonų apžvalga kaimyninių tautų šios rūšies rankdarbių dekoru kontekste. Pristatomos augalinio ornamento motyvų (vainiko, gėlių puokštės krepšelyje, medžio, krūmo, gėlės žiedo, lapo) variacijos tradicinės liaudies aprangos ir aukštosios mados aksesuarų dekore. Apžvelgiamos delmonų dekoravimo augaliniais motyvais XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje tendencijos dailininkų tekstilinių, liaudies meistrų bei mėgėjų sukurtuose rankdarbiuose.

ROLANDAS PETKEVIČIUS

Mitologinis *Melilotus officinalis* L. kontekstas: ar barkūnas Perkūno žolė?

Lietuvių etnopsichiatrijoje net XXI a. barkūnas (*Melilotus officinalis*) naudojamas gydant su depresija ir polinkiu į savižudybę susijusius psichikos sutrikimus. Senesniuose etnografiniuose aprašuose šis augalas kartais pavadinamas *Perkūno žole*. Ar tai atsitiktinumas ir žodžių žaismas? O gal kaip tik – unikalus reliktas? Su barkūnu susijusioje tautosakoje randame mitologinį medicininį naratyvą, turintį aiškią sakralinę konotaciją, kuri, savo ruožtu, verčia laikytis sakmėse nurodytų gydymo strategijų. Tikėtina, kad šiandienos Lietuvos ir Baltarusijos teritorijose išliko ikikrikščioniškas barkūno (augalinio preparato) ir Perkūno (mitologinės koncepcijos) etnomedicininis kompleksas. Barkūnas aiškiai susijęs su Perkūnu, šios mitologinės būtybės priešininkėmis – piktosiomis ligų dvasiomis bei itin archajiškomis gydymo sampratomis.

DAINIUS RAZAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Ieva – medis ir asmenvardis („palimpsestas“ kalboje ir mitologijoje)

Visame pasaulyje nuo seniausių laikų plačiai žinoma mitinė žmogaus – medžio tapatybė. Jos atskiras atvejis yra moters – medžio mitinė tapatybė (vyriškosios giminės medžių pavadinimai siejami su vyrais, moteriškosios – su moterimis; medžiams prilyginamos ir medžiais virsta merginos; medžiai-motinos gimdo mitinius herojus; medžių „atžalomis“ vadinami žmonių palikuonys ir t. t.). Moters – medžio mitinės tapatybės atskirą atvejį savo ruožtu sudaro ieva-mergina ir ieva-moteris. Ne vienoje aplinkinėje tradicijoje (kaip antai slavų, suomių) mergina išties prilyginama ievos medžiui, ievai, tačiau bene ryškiausia ši sąsaja latvių tradicijoje, ypač dainose. Čia ne tik mergina ar moteris gausiai ir vaizdžiai prilyginama ievai, bet ir moteriškas asmenvardis la. *Ieva* – medžio pavadinimui la. *ieva*. Lietuvių tradicijoje (dainose) šis palyginimas, nors aptinkamas, nėra toks ryškus, tačiau pati homonimija tarp atitinkamų žodžių (lie. asmenvardžio *Ieva* ir medžio pavadinimo *ieva*) irgi akivaizdi. Dėl to pagrįstai galima kelti klausimą: ar tikrai baltų (lietuvių, latvių) asmenvardis *Ieva* remiasi biblinės pramotės vardu, o gal veikia medžio pavadinimu *ieva*? (Kaip ir, pavyzdžiui, *Eglė*.)

Teoriškai šio klausimo neįmanoma išspręsti neįvedus į kalbotyrą (bent jau tas kalbotyros šakas, kurios turi reikalą su vardynu, ypač mitiniu vardynu) savotiško „palimpsesto“ sampratos. Turima omenyje padėtis, kai tam tikras vardas (asmenvardis, vietovardis, kalendorinės šventės pavadinimas ar kt.) gali būti paaiškintas tiek remiantis senąja vietine tradicija, tiek atneštine krikščioniškąja. Taip galima atskleisti ištisą klodą vardų ir pavadinimų, liudijančių atitinkamo „palimpsesto“ pėdsakus. Savo ruožtu pasirodo, kad senosios tradicijos palikimo reikia ieškoti ne tik už krikščionybės ribų, bet ir pačiai krikščionybei priskiriamoje „teritorijoje“.

Ievos atvejis ypatingas tuo, kad baltiškas medžio pavadinimas *ieva* ir hebrajiškas žodis *hawa* („gyvybė“), tapęs biblinės pramotės vardu, gali būti – nostratinių kalbų giminystės teisėmis – tarpusavyje susiję, kilę iš vieno bendro itin archajiško prožodžio. Kitaip tariant, abu žodžiai gali turėti bendrą šaknį, iš kurios jie abu kitados išaugo kaip du atskiri *kamienai*, kurių atitinkamos *šakos* galiausiai vėl suaugo į vieną baltišką asmenvardį *Ieva*. Taip išryškėja savotiškas kalbinis „Ievos medis“, kuris, būdamas išsišakojęs ir vėl suaugęs, dėl to gali būti laikomas „šventu“.

Ar tikrai pelkė – tik žemės podukra?

Tautosakos lobiai atskleidžia prieš mus buvusių kartų požiūrį į aplinką. Šiandien gamtininkams iškyla klausimas: kodėl tokia unikali ir vertinga ekosistema kaip pelkė nėra su meile apdainuojama liaudies dainose, minima pasakose, padavimuose ar minklėse? Juk ji yra tokia pat gamtos dalis, kaip ir miškas, upė, jūra ar žmogaus rankomis sukurtos pievos, sodai, arimai. Pelkė pristatoma kaip klaidinanti erdvė ar žmogiškųjų vertybių išbandymų vieta, jai priskiriami paslaptinių ir tamsių būtybių (pvz., velnio) bei jų buveinių bruožai. Neigiamą požiūrį į pelkes atpindi ir tautosakos tekstai: *Į pelkę išmesti; Bastosi kaip velnias po raistus; Sėdi (šūkalioja) kaip velnias raiste; Mandras kaip pelkės ponaitis...*, ir keiksmi: *Kad tave kur raistas (pelkės, plynė)!*; *Lai tave pelkė atima!*; *Kad tu pelkėje sudegtum!* ir pan. Net lietuvių etiologinėje sakmėje pasakojama, kad pelkė yra *velnio tvarinys*.

Kodėl knygą apie pelkes Kęstutis Žala ir Antanas Janukonis pavadino *Žemės podukra* (1989)? Eugenija Šimkūnaitė rašo (1998): „[K]ad ir kokią gyvenimo sritį beimtume, visur raistas ar jo dalis visada būdavo naudinga, žmonėms gera. Ir labai sunku suprasti, kaip amžių amžiais raistus gerbdami, ėmėme ir išdavėme juos.“ Anot profesorės, pelkės labiausiai nukentėjo, kai kaimai buvo išskirstyti į vienkiemius. Tada prasidėjo mažasis pelkių puolimas, sausinimas – taip ūkininkai siekė prisidurti žemės. Darbai buvo pragariškai sunkūs, todėl „pelkes imta keikite keikti“ ir „tų metų pakako gerokai apdildinti seniau buvusią pagarbą raistams“.

Pelkės – vienos vertingiausių ir pažeidžiamiausių gamtinių sistemų. Sveikos pelkės formuoja vietovės mikroklimatą, valo orą ir vandenį, apsaugo nuo staigių potvynių ar sausrų, yra augalų (naudotų statyboms, gydymui ir maistui) ir gyvūnų prieglobstis, jos svarbios estetiniu, rekreaciniu požiūriu, reguliuoja šiltnamio efektą sukeliančių dujų balansą ir kt. Pelkė – atvira mūsų krašto istorijos knyga; pelkėje augantys augalai (durpojai) ir po jais slypintys durpių klodai yra šios knygos lapai, kuriuose gamta pati įrašė savo gyvenimo istoriją nuo pat tų laikų, kai iš Lietuvos pasitraukė paskutinis ledynas.

LAIMA ŠVEISTYTĖ
Augalų genų bankas

Vaistiniai augalai lietuvių tradicinėje medicinoje XX a. pirmojoje pusėje: habil. dr. E. Šimkūnaitės darbai

Etnobotanika pastaruoju metu vis labiau domimasi tiek pasaulyje, tiek Europoje. Lietuvoje vaistinių augalų rinkimas ir naudojimas turi senas tradicijas. Šiuo metu Lietuvos floroje suskaičiuojama 1350 savaiminių induočių augalų; įvairių autorių duomenimis, tradicinėje medicinoje naudojama apie 500 induočių augalų rūšių. Nors ir mūsų dienomis dar vis naudojama didelė augalų dalis, bet literatūros tradicinės medicinos tyrimų tema nedaug. Vyrauja etnologinėse ekspedicijose surinkta medžiaga. Ji dažnai yra fragmentiška, lokalinio pobūdžio, nesusisteminta ir nepublikuota, randama tik archyvuose, tad neprieinama platesnei auditorijai.

Norėtusi ištraukti į dienos šviesą daktarės Eugenijos Šimkūnaitės (1920–1996), paskyrusios gyvenimą vaistinių augalų ir tradicinės medicinos pažinimui, darbus. Šiame pranešime siekiama apžvelgti E. Šimkūnaitės bibliografiniuose šaltiniuose rastus duomenis apie tradicinėje medicinoje naudotus induočius augalus, grybus, kerpes ir samanias. Aptariami augalinės žaliavos rinkimo, laikymo ir paruošimo būdai, gydyti negalavimai. Vienu augalų naudojimas išlikęs toks pat iki mūsų dienų, o kai kurių dėl prasiplėtusių šiuolaikinės medicinos žinių yra pakitęs. Pranešime bandyta plačiau apžvelgti Vilniaus krašte naudotus vaistinius augalus.

JURGITA TREINYTĖ
Žiežmarių kultūros centras

Augalų vaizdiniai liaudies meno, buities ir religijos objektuose

Iš geometrinių, kosmologinių, zoomorfinių liaudies dailėje aptinkamų motyvų plačiau aptariamas augalinis ornamentas. Reikia pažymėti, kad liaudies menininko kūrybą formuoja tradicinė pasaulėžiūra, tad kūriniuose esantys augaliniai elementai turi tą pačią simbolinę prasmę kaip ir apeigose, papročiuose, mitologijoje ir kt. Pranešime bus apžvelgiama augalijos prasmė ne tik vaizduojamojoje liaudies kūryboje, bet ir tradicinėje kultūroje. Galima apibendrinti, kad lietuvių liaudies kultūra susikūrė ant gamtos civilizacijos pagrindo, tad augalija tapo neatsiejama lietuviškos pasaulėžiūros dalimi.

Tradicinių kalendorinių švenčių ciklas glaudžiai siejasi su augalų pasaulio cikliniais pokyčiais įvairiu metų laiku. Simboliškai žmogaus ir gamtos / augalijos pasikartojančius ciklus galima pavaizduoti *rėdos ratu*, kuris išliko netgi pasikeitus religinei orientacijai iš pagoniškosios į krikščioniškąją, turinčią linijinio laiko suvokimą. Archajiškąją etninę kultūrą veikusi elitinė kultūra atnešė naujų augalijos rūšių, vietinę simbolių tradiciją papildė naujais augalinių ornamentų elementais. Lietuvių liaudies dailės augaliniuose elementuose nuo neolito laikų išliko elementarūs archetipiniai ženklai: eglutė, roželė, katpėdėlė ir kt.; jungiami su kitais ornamentais, jie pasikartoja architektūros, stogastulpių, kryžių ir kitokioje puošyboje ir liudija ilgaamžes tradicijas bei tautinės pasaulėžiūros savitumą. Žmonių ryšiai su gamta, augalijos pasauliu atsispindi ir šiuolaikiniuose lietuvių tautos papročiuose, tampa neišsenkamu šaltiniu dabartiniams liaudies meistrams, taip pat įvairioms modernaus meno raiškoms. Liaudies menui reikalinga organizacinė ir materialinė globa, nes liaudies kūryba buvo ir tebėra viena svarbiausių dvasinio, tautinio savitumo reiškimosi formų.

ELVYRA USAČIOVAITĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Aukojimo linų dievui Vaižgantui refleksijos XIX–XX a. pradžios lietuvių papročiuose

Baltų rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotus religinius veiksmus lyginant su tradiciniais XIX–XX a. pradžios lietuvių liaudies papročiais, pastaruosiuose išryškėja paveldėti archajiniai elementai, kurie pirminės – tarnavimo dievams – prasmės neišlaikė, bet yra skirti kaip maginė priemonė derliui skatinti. Tai rodo apie 1582 metus paskelbtas Jono Lasickio aprašytas dievo Vaižganto (*Waizganthos*) garbinimas. Ritualą sudaro atskiri apeiginiai veiksmai: (1) aukščiausia mergina viena koja atsistoja ant suolo, (2) iškeltoje rankoje laiko plačią medžio žievės juostą, (3) sterblėje – paplotėlius, (4) dešinėje rankoje – alaus ąsotį; (5) prašydama Vaižganto auginti aukštus, sulig ja pačia, linus, (6) ji aukoja alų išpildama, (7) paplotėlius išberdama ant žemės. Išvardyti ritualo segmentai, nors ir transformuoti, yra pastebimi lietuvių liaudies tradicijose ne kaip vientisas ritualas, bet išmėtyti sporadiškai, atskirais maginiais veiksmais, laikotarpiu, apimančiu žiemos pabaigą, pavasario šventes, linų sėjos apeigas ir derliaus nuėmimo šventę. Juos galima skirti į dvi stambias grupes: 1) panašumo magija paremtų veiksmų atspindžiai, 2) atnašautų aukų atspindžiai. Pirmajai grupei priskirtini vėlyvojoje paprotinėje tradicijoje randami reikalavimai, kad

linų sėjėjas būtų aukštas, kad eidamas į lauką neštųsi pagalį, prie kurio dar būtų pririšta juosta, jam už kepurės būtų užkišta plunksna, o į drabužius įsmeigta adata su ilgu siūlu. Tada, kaip tikėta, užaugtų aukšti linai. Be to, prieš einant sėti linus, reikėdavo užlipti ant krosnies ir vėl nulipti. Antrajai grupei priklausė apeiginis paprotys pavasario švenčių metu kepti bandeles, kurias šeimininkė palikdavo ant tvoros; prieš einant į lauką sėti, ten pat, ant tvoros, buvo berinama sauja sėmenų ir t. t. Šių maginių veiksnių repertuaras yra įvairus ir turtingas.

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

„Jievareli tu žaliasai, tavo saldžios vuogos“: naujas raktas senam vaizdiniui

Ievaro klausimas, ne sykį svarstytas ir persvarstytas tautosakos ir mitologijos tyrinėtojų, vis dar nėra iki galo atsakytas. Nors *ievarą* siūloma sieti su javų dievybe (A. J. Greimas), kildinti iš rugiapjūtės vainiko pynimo (D. Šeškauskaitė, B. Gliwa), tapatinti su gudobele (N. Laurinkienė) ar laikyti tiesiog bet kurio medžio simboliniu vaizdiniu (B. Stundžienė), tačiau interpretacijos galimybės nėra išsemtos. Viena jų leidžia pažvelgti į *ievarą* kaip į uoginį augalą: dainynuose netrūksta dainų, apdainuojančių *ievaro* raudonas arba juodas uogas, o rugiapjūtės dainose aptinkame užuominų apie šių uogų panaudojimą pabaigtuvių gėrimui.

„Lietuvių kalbos žodynas“ nurodo net penkis augalus, kurie gali būti vadinami *jievaru* ar jo fonetiniais variantais (*jovaras, jievaras, ovaras* ir kt.) – tai tuopa, platanalapis klevas, paprastasis skroblas, platanas ir gudobelė. Krinta į akis tai, kad dauguma *jievarais* ar *jovarais* vadinamų medžių yra Lietuvoje savaime neaugantys, tačiau parkuose, dvarų alėjose ir sodybose auginti augalai. Dekoratyvūs atvežtiniai medžiai, sodinami dvaruose, galėjo pakliūti į dainas kaip aukštos socialinės padėties ženklas, kuris poetinėje sistemoje tapo mitiškumo išraiška.

Sunku nustatyti, kokia yra buvusi pirminė *jievaro* botaninė reikšmė, tačiau šio žodžio neapibrėžtumai ir daugiareikšmiškumas lietuvių kalboje tik papildomai patvirtina gerai žinomą faktą jį esant skoliniu. Baltarusių kalboje, kaip ir lietuvių, žodžiu *явар* irgi vadinamas ne vienas augalas, visų pirma – parkuose auginamas platanalapis klevas, tačiau taip pat tuopa, drebulė, maumedis ir kitokie medžiai. Šis žodis yra plačiai paplitęs pietų ir vakarų slavų kalbose, kur daugiausia įvardija klevinių genties medžius. Tačiau tos pačios šaknies žodžiai

taip pat kartais įvardija ir vynuogę bei kitus uoginius augalus.

Gali būti, kad į Lietuvą žodis *jovaras* atėjo dviem skirtingais keliais: viena vertus, atkeliavo drauge su svetimų kraštų medžiais (tuopomis ar įvairių rūšių klevais), kurie plisdami drauge nešėsi ir slavišką pavadinimą, bet kita vertus, taip pat plito kaip dainų vaizdinys, išsisėjęs plačiame Rytų ir Pietų Europos areale. Slavų dainuojamojoje tautosakoje *žalio jovaro* vaizdinys susipina su *žalio vyno* (t. y. žaliuojančios vynuogės) motyvu – panašios tiek vartojimo aplinkybės, tiek simbolinės reikšmės. Žalio medžio su raudonomis uogomis (jovaro, vynuogės) vaizdinys yra mitologema, sudaryta sujungiant dvi kontrastingas spalvas: žalią, sietiną su jaunyste, ir raudoną, sietiną su branda. Žaliuojantis ir uogas nokinantis augalas – tai simbolis, išreiškiantis gyvybės idėją.

Ievaro pirmavaizdis, atsispiriantis į konkrečią augalo rūšį, lietuvių dainose jau yra išblukęs, todėl tautosakoje *ievaras* tampa simboliu augalu, turinčiu gyvybingumo, jaunystės, brandos reikšmes. Tačiau šio vaizdinio „tikrovišku“ įsikūnijimu lietuvių dainose gali tapti kone visų botaninių rūšių nenuodingi uoginiai augalai, pirmenybę vis dėlto teikiant medžiams – putinui, šermukšniui, sedulai, ievai, o retkarčiais ir egzotiškam „vyno medžiui“. Kuris iš jų konkrečioje situacijoje tampa *ievaru*, t. y. išreiškia šiam vaizdiniui būdingą simbolinį turinį, priklauso nuo apeiginio konteksto ir kitų kultūrinių aplinkybių.

ŽYDRŪNAS VIČINSKAS

Klaipėdos universitetas

Mato Pretorijaus mitinės medžiagos apie ąžuolą verifikacija

Analizuojant ikirikščioniškąją baltų kultūrą, kurios branduolį sudaro pagoniška religinė logika, iškyla ją fiksuojančios raštijos patikimumo klausimas. Vienas turtingiausių rašytinių šaltinių, teikiančių informacijos apie pagoniškąją baltų religiją, yra Mato Pretorijaus (*Matthäus Prätorius*, apie 1635–1704, 1707?) XVII a. antroje pusėje parengtas daugiatomis rankraštis „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“ (*Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*). Pretorijaus užfiksuota mitologinė informacija ne kartą buvo pasitelkta XIX–XXI a. mokslininkų, tyrusių baltišką kultūrą ir mitologiją, tebenaudojama dabar, greičiausiai bus pravarti ir ateityje. Dėl tos priežasties, nepaisant ankstesnių fragmentiškų bandymų, prasminga pamėginti verifikuoti tai, kas šiame šaltinyje yra autentiška.

Pranešime išskiriama bei nagrinėjama Pretorijaus rankraštyje užfiksuota mitinė medžiaga apie ąžuolą. Duomenų verifikacijos procesas susideda iš trijų

1) apžvelgiami ir palyginami Pretorijaus ir XV–XVI a. pirmtakų istoriniai dokumentai, kuriuose minimos nagrinėjamosios mitologemos; 2) atrenkamos ir (i)vertinamos XIX–XXI a. mokslininkų, naudojusių Pretorijaus duomenis, interpretacijos; 3) nustatoma, kuri Pretorijaus mitinės medžiagos dalis yra: (a) autentiška / patikima – informacija gauta iš amžininkų, kurią įmanoma verifikuoti atsižvelgiant į XIX–XX a. pradžios tautosaką, papročius, tikėjimus; (b) iš dalies autentiška / iš dalies patikima – senųjų rašytinių kronikų ir amžininkų medžiagos samplaika; (c) neautentiška / nepatikima – faktais neparemtos spekuliacijos, XV–XVI a. kronikų perrašai.

JOLANTA ZABULYTĖ

Vilniaus dailės akademijos Kauno fakultetas

Augalinis ornamentas XIX a. antrosios pusės–XX a. pradžios lietuviškų medinių kryžių dekore

Remiantis publikuota ir archyvine ikonografinė medžiaga, pranešime aptariami XIX a. antrosios pusės–XX a. pradžios mediniuose kryžiuose gana dažnai pasitaikančio, tačiau išsamiai netyrinėto augalinio ornamento bruožai: išskiriami dažniausiai Žemaitijoje ir Aukštaitijoje aptinkami augaliniai motyvai ir jų komponavimo tipai, o ieškant šio reiškinio priežasčių, lyginama su stogastulpių, bažnytinių objektų – altorių, kryžių, sakyklų, suolų ir kt. – dekoru, liaudies meno pavyzdžiais. Pasitelkiant religinius ir tautosakos vaizdinius, bandoma nustatyti mediniuose kryžiuose galėjusias būti perteiktas augalinio dekoro simbolines prasmes.